

# Un cas d'instabilitat en la duplicació pronominal: *Els aspectes tractats anteriorment i (d')altres que (en) tractarem tot seguit\**

JOAN-RAFAEL RAMOS  
Universitat de València

## 1. INTRODUCCIÓ

Rellegint les obres del nostre malaguanyat Joan Solà, ens va cridar l'atenció l'ús del pronom feble *en* en contextos com els següents:

- (1) a. La comparança entre [37] i [38] il·lustra els aspectes tractats a 4 i altres que *en* tractarem tot seguit (J. SOLÀ, *Estudis de sintaxi catalana/1*, Barcelona, Edicions 62, 1972, p. 86)
- b. Aquest valor del femení no és de cap manera exclusiu del cat.: cf. els estudis de Mariner (*El femenino de indeterminación*) i d'altres que *en* cita Mariner (J. SOLÀ, *Estudis de sintaxi catalana/1*, Barcelona, Edicions 62, 1972, p. 97)
- c. Anomenarem *H(ipotètiques)* les proposicions interrogatives, condicionals i altres que *en* veurem més avall (10) (J. SOLÀ, *Estudis de sintaxi catalana/2*, Barcelona, Edicions 62, 1973, p. 93)
- d. La vacil·lació dels usuaris i dels teoritzadors en casos de fraseologia com els que recullo a 4 *b-d* podria ser en part deguda al fet que moltes d'aquelles construccions o d'altres que se'n podria recollir són neologismes fraseològics poc o molt recents (J. SOLÀ, *Qüestions controvertides de sintaxi catalana*, Barcelona, Edicions 62, 1987, p. 35)
- e. En els milers de pàgines que ha escrit, a penes s'hi observa mai ni un sol descuit: per tant, el lector farà bé de minimitzar-ne algun que aquí n'adduiré (J. SOLÀ, *Lingüística i normativa*, Barcelona, Empúries, 1990, p. 66)

\* Aquesta comunicació és una primera versió sintètica d'un treball més extens que apareixerà publicat a la revista *Caplletra*, núm. 56 (Ramos, 2014).

Fixem-nos que es tracta d'oracions de relatiu amb antecedent implícit, és a dir, les tradicionals relatives substantivades, que presenten l'estructura bàsica il·lustrada a (2), en la qual el clític *en* és coreferent de l'element elidit.

(2) Quantificador indefinit + Ø + *que* + *en* + Verb.

Però la nostra intuïció com a usuari de la llengua ens feia percebre aquest tipus de repeses pronominals com a estranyes. De fet, al costat de (3a), que exemplifica aquest ús, és molt habitual la construcció corresponent sense *en* (3b).

- (3) a. Els aspectes tractats anteriorment i [<sub>SN</sub>(d')altres Ø] que *en* tractarem tot seguit.  
 b. Els aspectes tractats anteriorment i [<sub>SN</sub>(d')altres Ø] que tractarem tot seguit.

Pel que fa a la informació gramatical sobre aquest punt, l'única notícia de què disposem és més prompte testimonial. Fa uns anys, Ruaix (2003, p. 24-25), recollint usos pleonàstics, va esmentar el cas representat a (1d) i n'aportà uns quants més del mateix Solà, però es limità a classificar-los com a usos abusius i pleonàstics, advertint que «tenen en comú que el relatiu té com a antecedent un pronom indefinit (*altres, algun*)» i que «segurament es tracta d'un tret dialectal». Una percepció ben diferent devia tenir el mateix Solà, que, a banda de mantenir-ne l'ús durant tota la seua dilatada vida com a estudiós de la llengua, en un dels seus treballs més recents i més acurats, el que dedica dins de la *Gramàtica del català contemporani* a les oracions de relatiu, escriu aquestes paraules referint-se al tema de la represa pronominal:

Igualment crec que han de dur pronom feble d'altres casos com els següents, també difícils de reduir a l'anàlisi de (60b): *Tots aquests aparells i molts altres que jo en desconec contribueixen a fer funcionar bé la fàbrica | Més avall dona les següents excepcions, vora unes quantes altres que en recullo a la llista general | Aquests volums inclouen, com altres que n'hem vist, uns vocabularis temàtics*. Per tant, considero irregular aquest exemple: «[Al llibre] *Cine o sardina* [...] parlo de pel·lícules, una darrere l'altra, unes que Ø he vist, unes que Ø he tornat a veure, unes altres que Ø he vist de diferent manera» (*Avui*, 2.X.1997, pàg. 1). (Solà, 2008, p. 2519)

Resulta xocant que construccions com les de (1) siguen percebudes de manera ben diferent per filòlegs de primera línia; però també sorprén, tot i la insistència que els tractats gramaticals posen en els diferents usos del pronom *en*, que no s'hagen explorat les possibilitats sintàctiques d'aquestes construccions.

En aquest sentit, notem que els exemples de (1) i els que s'inclouen en la citació de Solà tenen com a antecedent un quantificador de caràcter indefinit (*altre, algun, un*), però en cap moment no s'entra a valorar què passa quan aquest quantificador és un quantitatiu o un numeral, com ara a (4), on (4*b*) representa l'esquema teòric de la nova possibilitat sintàctica:<sup>1</sup>

- (4) *a.* L'esquema il·lustra els temes tractats i dos més que (n')abordarem tot seguit.  
*b.* Quantificador (quantitatiu, numeral) + Ø + *que* + (*en*) + Verb.

Tampoc no s'entra a valorar si el relatiu, dins de la subordinada, realitza només la funció sintàctica de complement directe, com a (1), o pot realitzar també la de subjecte (5).

- (5) *a.* L'esquema il·lustra els temes tractats i uns altres que (*en*) queden per fer.  
*b.* L'esquema il·lustra els temes tractats i dos més que (*en*) queden per fer.

En vista d'aquest panorama, el nostre objectiu és estudiar tant els casos en què l'antecedent inclou un indefinit com els que inclou un quantitatiu o un numeral, i mirar d'esbrinar si hi ha diferències en relació amb la funció sintàctica que realitza el relatiu *que*. L'anàlisi que abordem parteix de l'esquema sintàctic il·lustrat a (6), en el qual (6*a*) representa la represa pronominal i (6*b*) l'absència d'aquesta represa:

- (6) *a.* Quantificador (indefinit, quantitatiu o numeral) + Ø + *que* (CD o subjecte) + *en* + Verb.  
*b.* Quantificador (indefinit, quantitatiu, numeral) + Ø + *que* (CD o subjecte) + Ø + Verb.

Però, abans d'entrar a valorar els resultats de les nostra investigació, ens pot resultar útil fer una reflexió teòrica que compare el comportament del pronom *en* en les construccions no relatives amb el que podria ser l'ús en les construccions relatives analitzades. A (7) mostrem la solució habitual en les construccions no relatives:

- (7) *a.* Has trobat alguna cadira? Sí, n'he trobat una altra/moltes/dos.  
*b.* Queden clients? Sí, en queden alguns/molts/dos.

1. Seguint Brucart i Rigau (2008) i Brucart (2008), incloem dins de la categoria genèrica del quantificador (Q) els indefinits, els quantitatius i els numerals.

Fixem-nos que, quan hi ha una elisió del nucli del SN postverbal i aquest SN va encapçalat per un quantificador, siga del tipus que siga (indefinit, quantitatiu o numeral), la llengua no vacil·la, i hi apareix sistemàticament el pronom *en*, tant si el SN és un complement directe (7a) com si és un subjecte (7b). L'esquema de (8) ens servirà per a representar aquesta situació:

$$(8) \text{En}_i + \text{V} + [{}_{\text{SN}}\text{Q } [\emptyset_i]].$$

Si (8) segueix aquest esquema amb represa pronominal, teòricament hauríem de pensar que les estructures relatives estudiades amb un antecedent que inclou un quantificador haurien de donar un resultat similar, això és, hauríem de fer aparéixer també el pronom *en*, tal com representa l'esquema de (9):

$$(9) [{}_{\text{SN}}\text{Q } \emptyset_i]_j + \text{que}_j + \text{en}_i + \text{Verb} + [{}_{\text{SN}}t]_j.$$

Observem que a (9) el relatiu, *que*<sub>j</sub>, remet a un antecedent no definit compost per un quantificador i per un nucli buit o implícit, [{}<sub>SN</sub>Q ∅<sub>i</sub>]<sub>j</sub>, però al mateix temps manté una connexió (això és, deixa una traça, *t*) amb la posició que ocuparia si no fos una construcció de relatiu, [{}<sub>SN</sub>t]<sub>j</sub>. De fet, aquesta relació és la que ens permet identificar el relatiu amb la funció sintàctica de CD o de subjecte del verb de l'oració de relatiu, i la que, teòricament, permet activar l'aparició del pronom *en*.

Fetes aquestes reflexions teòriques, és el moment d'analitzar les fonts que hem estudiat. Les dades que en puguem extraure ens serviran per a veure si aquesta equiparació teòrica que acabem de fer, i que, en definitiva, guia l'ús de Joan Solà (cf. els exemples de 1), es veu reflectida en l'ús que en fan altres autors. Per a dur a terme aquesta investigació, ens basem en la informació que ens aporten tres fonts diferents:

- a) Una enquesta guiada;
- b) l'anàlisi d'un corpus escrit de la llengua contemporània;
- c) l'estudi de la llengua antiga.

Pel que fa a la primera font, es tracta d'una enquesta que intentava recollir la casuística d'aquesta construcció amb les possibles alternances, (6a) o (6b). La persona entrevistada havia de marcar les alternatives que li oferíem indicant si la construcció li semblava normal, rara o inviable. De les disset persones que han respost l'enquesta, la majoria estan vinculades a l'àmbit professional de l'ensenyament i totes tenen un ús estable del pronom *en* en les construccions no relatives corresponents. Encara que vam intentar que la mostra contingués persones de diferents zones dialectals, no s'ha d'interpretar pròpiament com una investigació

dialectal, ja que en aquest cas s'hauria hagut d'aprofundir molt més en la selecció dels enquestats.<sup>2</sup>

En segon lloc, s'ha estudiat una mostra significativa del Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana de l'Institut d'Estudis Catalans. Hem seleccionat el període que abraça els darrers vint anys del Corpus (1969-1988), tant dels textos literaris com dels textos no literaris, i hem realitzat diferents extraccions combinades que ens permeten establir les tendències que s'observen en la producció escrita d'aquest període. Aquestes extraccions són les següents: *que* (relatiu) + pronom *en*; *un/altre/quants/poc/mica + que* (relatiu).<sup>3</sup>

En tercer lloc, hem fet un buidatge de tot el corpus de textos que conté el Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA). En aquest cas, hem seleccionat les cerques combinades següents: *un/altre/algun/dos/tres/poc/molt + que* (relatiu).<sup>4</sup>

## 2. LA PERCEPCIÓ DE L'USUARI SEGONS L'ENQUESTA

Malgrat les vacil·lacions que solen manifestar bona part dels enquestats i amb independència de la seua procedència geogràfica, quan el quantificador nominal és un indefinit les dades obtingudes ens permeten establir una primera generalització compartida per la majoria: els usuaris (en un 95% de les respostes) solen rebutjar la represa amb el pronom *en* tant si el relatiu representa la funció del CD de la relativa (10a), com si actua com a subjecte (10b); i solen considerar normal la solució sense represa (11a-11b):

- (10) a. ?Els teus llibres i uns altres que *n'*ha portat el meu germà seran suficients.  
 b. ?Els teus cotxes i uns altres que *n'*arribaran després participaran en la cursa.
- (11) a. Els teus llibres i uns altres que ha portat el meu germà seran suficients.  
 b. Els teus cotxes i uns altres que arribaran després participaran en la cursa.

A pesar d'aquesta generalització, hi ha diverses circumstàncies que poden interactuar en la viabilitat o no de la represa. De fet, com menys freqüent siga el

2. Volem agrair la disponibilitat de totes aquelles persones que han col·laborat en la resposta a les enquestes. L'enquesta s'ha dut a terme durant el període de novembre a desembre de 2012.

3. Agraïm a l'IEC que ens haja permès accedir a tot aquest material i, de manera especial, a Joan Soler.

4. El corpus CICA no presenta usos de les construccions que analitzem amb les combinacions: *uns quants + que* i *mica + que*. La consulta s'ha realitzat per mitjà de l'accés <<http://cica.cat/>>, durant els mesos de novembre i desembre de 2012.

verb en el parlar espontani, més inviades es consideren les solucions amb represa. Per contra, hi ha verbs com *tenir*, que, en bona part dels enquestats (el 70%), admeten la represa (12a); sobretot, si apareix un indefinit més marcat com *uns quants* (12b) o si el verb de l'oració de relatiu va en subjuntiu (12c). D'altra banda, la tematització de l'element elidit (12d) també pot afavorir aquesta represa (en un 80% de les respostes).

- (12) a. Els teus llibres i uns (altres) que *en* té el meu germà seran suficients.  
 b. Els teus llibres i uns quants que *en* té el teu germà seran suficients.  
 c. Els teus llibres i uns (altres) que *en* tinga el meu germà seran suficients.  
 d. (De) llibres, uns que *n'*ha portat no els vol.

Quan el quantificador és un quantitatiu o un numeral, la presència del pronom *en* és la solució més estesa en els enquestats (el 95% de les solucions), també amb independència de la procedència geogràfica, encara que les respostes no estan tampoc exemptes de vacil·lacions. El fenomen s'observa tant en les construccions en què el relatiu fa de CD (13a), com en les que fa de subjecte (13b):

- (13) a. Aquests diners i molts més que *en* guanyaré treballant seran suficients.  
 b. Ens vam menjar la coca i en vam guardar una miqueta que *en* va sobrar.

### 3. ESTUDI DE LA LLENGUA ESCRITA

Les dades que es poden extraure de l'anàlisi del Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana (CTILC) de l'IEC, tenint en compte que la variable de distinció entre les obres literàries i les no literàries no té incidència en els resultats obtinguts, són les següents:

a) En les construccions que duen un quantificador indefinit, si el pronom relatiu funciona com a CD, la represa pronominal és esporàdica (4 casos) (14) i molt inferior als usos sense represa pronominal (39 casos) (15).

- (14) [...] que notem que tots aquests condicionaments i *d'altres que en* podríem citar, potser afecten més els religiosos que els [...] (M. ESTRADÉ, *Ençà i enllà de la pregària*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1974. 94:0:30:16:3)
- (15) [...] que les fulles no tinguin el moviment d'*algunes altres que* trobem en els capitells del claustre (J. VIGUÉ, *El monestir romànic de Sant Pau del Camp*, Corbera de Llobregat, Artestudi, 1974. 1304:0:94:17:5)

Quan el relatiu fa la funció de subjecte, tots els usos que hem documentat, d'un total de 69, són sense represa pronominal (16):

(16) Ens inquietava la història d'*uns que* havien estat sepultats en viu en viu dins fosses de calç (G. JANER MANILA, *Els alicorns*, Barcelona, Destino, 1972. 1217:0:74:30:3)

b) Quan el quantificador és un element quantitatiu o un numeral, si el relatiu fa de CD, malgrat l'escassetat d'usos del nostre corpus (només dos), l'única solució és amb represa pronominal (17).

(17) a. Cobraven en saques de farina i amb *una miqueta que* n'espigolaven de cada sac que no era de la seva propietat (M. A. OLIVER, *Cròniques de la molt anomenada ciutat de Montcarrà*, Barcelona, Edicions 62, 1972. 1329:0:77:26:8)

b. [...] per 63 vots contra *11 que* n'obtindria el diputat de la Lliga Raimon d'Abadal (*Arreu. Setmanari d'Informació General de Catalunya*, núm. 7 (1976). 1481:4.17.5:4)

El nostre corpus no conté usos en què el relatiu realitza la funció de subjecte de la subordinada. Això no obstant, fora d'aquest corpus, en tenim una mostra del filòleg Joan Coromines:

(18) [...] que en català anà minvant ràpidament fins a quedar reduïda: als sis casos que en conserva avui la llengua literària, a *pocs més que* en quedaven a l'E. Mj., i algun més com aquest (J. COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, vol. VII, Barcelona, Curial i La Caixa, 1995, p. 413)

#### 4. ESTUDI DE LA LLENGUA ANTIGA

Partint del buidatge del corpus CICA, els resultats de la nostra recerca, encara que limitats per la peculiaritat de la construcció, són els següents:

a) Amb quantificador indefinit, si el relatiu fa la funció de CD, es posen de manifest alternances, amb represa pronominal (19a) i sense represa (19b). Però hi ha una tendència fins al segle XIV de predomini de la represa (12 casos amb *en* i 2 sense *en*); per contra, a partir del segle XV, es produeix una preferència per les construccions sense represa sobre les que tenen represa (8 casos amb *en* i 21 sense *en*).

- (19) *a.* [...] e els mercaders no podran acabar qu-éls pusquen trer d'aquel loch aqueles mercaderies que eyls comprades hauran ne encara *negunes altres que eyls na volguessen comprar* (*Llibre del Consolat de Mar*, s. XIV, 171, 8)
- b.* [...] ja ha gran temps que aveu poscut comprendre en quanta amor m'ha condoït la vostra bellesa, la qual sense neguna falla trespasa *cas-cuna altra que may aga vista* (*Decameró*, 1a part, s. xv, 229, 6)

Quan el relatiu fa la funció de subjecte de la subordinada, la solució generalitzada és sense represa pronominal (d'un total de 38 casos documentats), tal com il·lustra (20):

- (20) [...] com me tardaven tant lletres, jo temia que era recruada, y també *una que* aribà a mes mans de don Guillem, sens data, me posà en sospita (*Epistolari d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens 2*, s. XVI, carta 111, 11)

*b.* Amb quantificador quantitatiu o numeral, quan el relatiu funciona com a CD, la solució preferent és amb represa pronominal (21*a*), llevat d'algun ús vacil·lant sense represa (21*b*): 11 casos amb *en* i 2 sense *en*.

- (21) *a.* E si sent a romaní, en bon ora, si no, met-n'í un poch en herba que sia bé picat e sech, emperò guarda no n'í metes massa, que per *poch que* n'í metes hi sabrà (*Llibre de coch*, s. XVI, 75, 16)
- b.* Emperò él és home qui tem mort, dién: «Trista és la mia ànima entrò a la mort». E *molts que* eu é fetz orbs sanà, els rancaloses féu ben anar (*Vides de sants rosselloneses*, s. XIII, 386, 4)

Quan el relatiu actua com a subjecte de la subordinada, els pocs exemples documentats manifesten alternances prou igualades: 2 casos del segle xv amb represa (22*a*) i 3 casos dispersos sense represa (1 del segle XIII, 1 del XVI i 1 del XVII) (22*b*).

- (22) *a.* [...] tenien càrrech de portar moros del dit Regne de València per poblar lo dit vall de Ricot, e *molts que-n* passaven en terra de moros a cert for per cascun cap (*Capítols de greuges per la ciutat d'Oriola*, s. xv, f. 25v, 27)
- b.* [...] a esquivar molts mals que podrien esdevenir, e *moltz que* ja heren estatz fetz de qui plena veritat no podrà ésser trobada ne sabuda (*Costums de Tortosa*, s. XIII, 487, 8)



## 5. INTERPRETACIÓ DE LES DADES

En la llengua antiga, la investigació que hem dut a terme ens permet deduir que, tot i les vacil·lacions apuntades, hi ha una tendència a equiparar les solucions de (23) amb les de (24), sobretot en els textos més antics. És a dir, la represa pronominal en les relatives segueix una dinàmica semblant a la de les oracions no relatives, independentment del tipus de quantificador de l'antecedent del relatiu.

(23)  $En_i + V + [{}_{SN}Q [\emptyset_i]]$ .

(24)  $[{}_{SN}Q \emptyset_i]_j + que_j + en_i + Verb + [{}_{SN}t]_j$ .

A hores d'ara, però, la percepció de l'usuari, tal com ha quedat reflectit en la nostra investigació sobre els usos orals i escrits de la llengua actual, és que, tot i les alternances, la situació s'ha modificat. Els casos en què l'oració de relatiu té un antecedent amb quantificador indefinit solen formar-se sense represa pronominal; per contra, els que duen un antecedent amb quantificador numeral o quantitatiu prefereixen la solució amb represa.

En aquesta evolució, poden haver interactuat diversos factors: *a*) les implicacions partitives del pronom *en*; *b*) les diferències semàntiques entre els quantificadors, i *c*) la fesomia de les construccions relatives.

De fet, l'aparició del pronom *en* sempre va lligada a un coreferent clarament marcat amb un sentit partitiu. Dels tres tipus d'antecedent, amb quantificador indefinit, amb quantificador quantitatiu o amb quantificador numeral, és el primer el que té menys significat partitiu, ja que manifesta un significat quantitatiu més vague, i l'últim el que té un sentit més partitiu, perquè posa de manifest una quantificació ben delimitada. Entre l'un i l'altre hi ha els quantificadors quantitatius, amb un significat menys precís que els numerals, però més que els indefinits (Todolí, 2008, p. 1380; Brucart i Rigau, 2008, p. 1548). Per tant, estem davant d'una jerarquia de quantitat: numerals > quantitatius > indefinits.

L'evolució de la represa pronominal amb *en* es pot explicar a partir dels efectes d'aquesta jerarquia: els elements amb més càrrega quantitativa, els numerals i els quantitatius, són els que manifesten un vincle més fort amb la idea de partitivitat i, per tant, amb el manteniment del pronom de represa *en*. Per contra, els indefinits, amb una quantificació més vaga, són els més vulnerables quant al manteniment del vincle partitiu.

Aquesta vulnerabilitat ve reforçada per les característiques sintàctiques de les construccions de relatiu: la distància, inherent en aquesta classe de construccions, entre l'antecedent i la posició postverbal buida, amb un coreferent intermediari, el pronom relatiu. Si el quantificador de l'antecedent no manifesta un valor partitiu

molt evident, es debilita el vincle amb la posició postverbal del verb de la relativa, imprescindible perquè pugui aparèixer el pronom *en* (25).

$$(25) \text{ } [_{\text{SN}}\text{Q } \emptyset]_j + \textit{que}_j + (\textit{en}_i) + \text{Verb} + ([_{\text{SN}}t]_j).$$

La vulnerabilitat més important en els casos en què el relatiu fa de subjecte es pot deure al fet que es podria interpretar, per part del parlant, que la traça deixada pel SN dins de la relativa no ocupa una posició postverbal, sinó la seua posició més habitual, la preverbal (26). En aquest cas, la represa dins de la relativa ja seria completament inviable.

$$(26) \text{ } [_{\text{SN}}\text{Q } \emptyset]_j + \textit{que}_j + [_{\text{SN}}t]_j + \text{Verb}.$$

D'altra banda, com hem vist més amunt a (12), la debilitació de la idea de partitivitat en usos amb quantificador indefinit pot ser compensada per un reforçament d'aquesta idea amb altres elements. Ens referim a la utilització de recursos com ara la tematització a través de la preposició *de*, la presència del verb possessiu *tenir*, l'ús de l'indefinit *uns quants* (més pròxim als quantitius) o el mode subjuntiu (Quer, 2008, § 25.2.3), que afavoreixen la represa amb *en*.

## 6. CONCLUSIONS

La situació actual és una conseqüència d'un procés de pèrdua progressiva de la interpretació partitiva de l'antecedent. En aquest procés, hi han pogut interactuar diversos factors com ara la jerarquia de quantitat i la interpretació de les co-referències en relació amb la posició dels constituents oracionals.

Vistes les alternances i les vacil·lacions que hem apuntat, és convenient establir una normativa que oriente l'usuari i evite divergències entre els filòlegs a l'hora de valorar la construcció. Al nostre entendre, una proposta de mínims passa per l'assumpció que, quan tenim un quantificador indefinit, la represa pronominal no és necessària; en canvi, quan el quantificador és quantitius o numeral, la represa s'ha de mantenir com a obligatòria.

## REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BRUCART, Josep Maria (2008). «Els determinants». A: SOLÀ, Joan; LLORET, Maria Rosa; MASCARÓ, Joan; PÉREZ SALDANYA, Manuel (dir.). *Gramàtica del català contemporani*. Vol. II. Ed. definitiva. Barcelona: Empúries, p. 1435-1516.

- BRUCART, Josep Maria; RIGAU, Gemma (2008). «Els quantificadors». A: SOLÀ, Joan; LLORET, Maria Rosa; MASCARÓ, Joan; PÉREZ SALDANYA, Manuel (dir.). *Gramàtica del català contemporani*. Vol. II. Ed. definitiva. Barcelona: Empúries, p. 1517-1589.
- QUER, Josep (2008). «Subordinació i mode». A: SOLÀ, Joan; LLORET, Maria Rosa; MASCARÓ, Joan; PÉREZ SALDANYA, Manuel (dir.). *Gramàtica del català contemporani*. Vol. III. Ed. definitiva. Barcelona: Empúries, p. 2799-2866.
- RAFEL, Joaquim (dir.) [en línia]. *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana*. Institut d'Estudis Catalans. <<http://ctilc.iec.cat/>> [Consulta: 8 desembre 2012].
- RAMOS, Joan-Rafael (2014). «Les oracions de relatiu i la represa pronominal amb *en*». *Caplletra*, núm. 56 (primavera), p. 67-98.
- RUAIX, Josep (2003). «Límits en l'ús dels pronoms febles *en*, *hi*». *Llengua Nacional*, núm. 44, p. 15-34.
- SOLÀ, Joan (2008). «Les subordinades de relatiu». A: SOLÀ, Joan; LLORET, Maria Rosa; MASCARÓ, Joan; PÉREZ SALDANYA, Manuel (dir.) (2008). *Gramàtica del català contemporani*. Vol. III. Ed. definitiva. Barcelona: Empúries, p. 2455-2565.
- SOLÀ, Joan; LLORET, Maria Rosa; MASCARÓ, Joan; PÉREZ SALDANYA, Manuel (dir.) (2008). *Gramàtica del català contemporani*. Vol. II-III. Ed. definitiva. Barcelona: Empúries. [1a ed., 2002]
- TODOLÍ, Júlia (2008). «Els pronoms». SOLÀ, Joan; LLORET, Maria Rosa; MASCARÓ, Joan; PÉREZ SALDANYA, Manuel (dir.) (2008). *Gramàtica del català contemporani*. Vol. II. Ed. definitiva. Barcelona: Empúries, p. 1337-1433.
- TORRUELLA, Joan (dir.) [en línia]. *Corpus Informatitzat del Català Antic*. Selecció de textos: Manuel Pérez-Saldanya, Josep Martines i Vicent Martines. <<http://cica.cat>> [Consulta: 4 desembre 2012].